

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Ю. Ф. Прадід

Статья посвящена анализу национально-культурной семантики собственно украинских и собственно русских фразеологических единиц. Делается вывод о том, что такие языковые единицы могут репрезентовать наиболее разнообразные сферы бытия украинского и русского народов (историю, народные обычаи и обряды, своеобразие растительного мира и прочее), отражать национальные особенности своим фразеологическим значением, отдельными компонентами, своими прототипами – генетически свободными словосочетаниями.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическое значение, национально-культурная семантика, фразеологизация, фразеологические эквиваленты

Стаття присвячена аналізу національно-культурної семантики власне українських і власне російських фразеологічних одиниць. Робиться висновок про те, що такі мовні одиниці можуть репрезентувати найрізноманітніші сфери буття українського і російського народів (історію, народні звичаї і обряди, своєрідність рослинного світу тощо), відображати національні особливості своїм фразеологічним значенням, окремими компонентами, своїми прототипами – генетично вільними словосполученнями.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічне значення, національно-культурна семантика, фразеологізація, фразеологічні еквіваленти

The article is devoted to the analysis of national-cultural semantics of Ukrainian and Russian phraseological units. The conclusion is that such language units can represent the most different spheres of life of Ukrainian and Russian peoples (history, national customs and rituals, peculiarity of flora and other things), to reflect national peculiarities by their own phraseological meaning, separate components, their prototypes-genetic free word-combinations.

Key words: phraseological meaning, national-cultural semantics, phraseology, phraseological equivalents

Незважаючи на близькостпорідненість української і російської мов, у семантиці кожної з них яскраво проглядається національний колорит. З цього приводу Л.В. Щерба писав: “Світ, даний у нашому безпосередньому досвіді, залишаючись тим самим, сприймається неоднаково в різних мовах, навіть у тих, на яких розмовляють народи, що являють собою певну єдність з точки зору культури” [5, с. 69]. Що ж до української і російської мов, то вони мають свої особливості на всіх мовних рівнях, однак найпримітніші вони в так званих нерелятивних одиницях мови і мовлення – словах, стійких виразах (фразеологізмах, прислів'ях, приказках, афоризмах тощо).

Спробуємо проілюструвати сказане вище на прикладі власне українських і власне російських фразеологічних одиниць (далі – ФО). Як можна буде переконатися нижче, національно-культурна конотація таких ФО практично дорівнює всьому значенню ФО, бо позначувані ними реалії є унікальними, глибоко національними, тобто не властивими іншій культурі. Подібні ФО можуть репрезентувати найрізноманітніші сфери буття українського і російського народів:

а) їх історію. Про часи чумакування, наприклад, нагадує українська ФО як <той> **чумак по сіль** ‘дуже довго’: *Побрязкуючи занозами, поволеньки збирався [Марко] на оранку, як той чумак по сіль* (Григорій Тютюнник).

У російській мові з XVII ст. вживається ФО **во всю ивановскую**, що має зараз аж три значення: 1) дуже голосно: *Вот-с, сижу однажды ночью, один опять, возле больной. Девка тут же сидит и хрипит во всю ивановскую* (И. Тургенев); 2) дуже швидко: – *Эй, извозчик, вези прямо к обер-полицмейстеру!* – *Ковалёв сел в дрожки и только покрикивал извозчику: “Валяй во всю ивановскую!”* (Н. Гоголь); 3) з великим напруженням, інтенсивно: *Был немец громом в землю вжат; Врага железный жар знобил: По бронеколпакам сержант Во всю ивановскую бил* (А. Недогонов). Ця ФО походить від виразів **звонить во всю Ивановскую** – в усі дзвони дзвіниці Івана Великого в Кремлі, **кричатъ во всю Ивановскую** – від назви Іванівської площі в Кремлі, де в давнину оголошувалися царські укази [2, с. 58].

Старовинна міра ваги **фунт**, що дорівнювала 409,5 г, і досі живе в складі українських і російських ФО. Латинське за походженням слово **фунт**, очевидно, потрапило в російську мову в XV ст. з польської через посередництво української мови. Цікаво, що більшість ФО з компонентом **фунт** вживається тільки в одній із мов, тобто є власне українськими чи власне російськими: **як один фунт** // – ‘рівно, точно’: *[Сироватка:] Твій хліб уже перевезли до skleпу. Зважили. Шістьсот двадцять п'ять пудів, як один фунт* /І. Микитенко/; **не вартій фунта клочья** // – ‘не заслуговує на увагу’: – *Ваша гвардія не вартя фунта клочья. Маєте гармати?* – *Полковник здвигнув раменами (І. Франко); – // вот так фунт!* ‘вираз подиву’: *[Светловидов:] Вот так фунт! Вот так штука. В уборной уснул! Спектакль давно уже кончился, все из театра ушли, а я*

преспокійнейшим манером храповицького задаю (А. Чехов); – // **не фунт изюму** 'не жарт': – *А Листов там работает. Чуть ли не хирургическим отделением заведует. Не фунт изюму!* (Н. Почивалин) та ін.;

б) особливості народних звичаїв і обрядів. Так, в українській мові чималу групу утворюють власне українські ФО, що побудовані на асоціаціях, пов'язаних з давнім обрядом сватання: **давати (підносити) печеного гарбуза** 'відмовляти комусь у сватанні, залицінні': [*Відьма:*] *Знаю, знаю про твою біду, якого тобі мудрого печеного гарбуза піднесла Йосипова Олена* (Г. Квітка-Основ'яненко); **діставати гарбуза** 'одержати відмову під час сватання, женихання, залиціння': *Орися при першій же розмові нагадала йому Настю з Пісок. – Дістав гарбуза від дочки хазяйської, то тепер уже й біднячкою не гребуєш!* (А. Головка); **годувати гарбузами** 'відмовляти тому, хто сватається': *Дівчині вже вісімнадцять минуло, а вона й досі женихів гарбузами годує* (М. Стельмах); **пахне гарбузом** 'передбачається відмова тому, хто сватається': *Ой хороші дівчаточка, хто не глянє – ахне. Ой рад би я тебе сватать, та гарбузом пахне* (Л. Забашта); **скуштувати гарбузової каші** 'дістати відмову при сватанні, залицінні': – *Думаєш не знаю, скільки залицільників біля неї [Наталки] кружляло, як мухи? А всі ввіймали облизня, гарбузової каші скуштували!* (Є. Гуцало) та ін.

З обрядом сватання, очевидно, пов'язана і власне російська ФО **от ворот поворот** 'категорична відмова, негативна відповідь на прохання, звертання тощо': – *Тут дела как сажа бела; прислали фотографа, сняли людей для партдокументов. А Синцову пока что от ворот поворот* (К. Симонов), оскільки тих, що прийшли свататися, не пускали до хати, і вони змушені були повертатися від воріт додому;

в) своєрідність рослинного світу. Український національний колорит зберігають ФО з компонентами-назвами рослин, поширених в Україні, що іноді зумовлено уявленнями про їх символіку: **вискочити як Пилип (Кузьма) з конопель** 'недоречно або невчасно сказати щось': *Євген Панасович почав, було, гарячкувати і мало не вискочив як Кузьма з конопель, щоб перебити ту облудну мову* (В. Речмедін); **як козак з маку** 'зненацька, несподівано (з'явитися, вийти і т. ін.)': *Вона [Мотря] вискочила з-за вугла як козак з маку* (І. Нечуй-Левицький); **переганяти на гречку** 'виражати своє незадоволення, лягти когось': *Ніхто нічим не вгодить Олексієві Івановичу: і те не так, і друге навиворот [навиворіт]!.. Переживає Олексій Іванович дівчат – на гречку, як кажуть, переганяє* (Панас Мирний); **як чорт до сухої верби** 'дуже сильно': – *Клятий Ботушкан причепився до мене як чорт до сухої верби і хоче, аби я йому ще один рік задурно робив* (Казка) та ін.

У російській мові вживаються ФО **проще пареной репы** 'дуже просто' і **дешевле пареной репы** 'надзвичайно дешево': – *Тютюев непременно опять будет нас подсиживать и уже свое возьмет. Большие неприятности может сделать... А между тем все просто, проще пареной репы* (Д. Мамин-Сибиряк); *Остальное количество [ссылных] образует огромное бродяжное полчище и массу рабочих рук, покупаемых сибирским предпринимателем за такие цены, какие ему вздумается дать, "во всяком случае дешевле пареной репы"* (Д. Успенский).

Відомо, що до появи в Росії картоплі (тобто до XVIII ст.), найпоширенішим видом овочів була ріпа. Вона входила в повсякденний раціон селян. Ріпу їли і в сирому вигляді, але частіше парили – ставили в російську піч у закритому глиняному горшку, і вона запікалася там у власному соці, 'розпарювалася'. Простота приготування пареної ріпи і її дешевизна ввійшли в приказки, які згодом фразеологізувалися. В українській мові таких ФО нема. Це, очевидно, пов'язане з тим, що в українців ріпа, як продукт харчування, широко не використовувалася.

ФО **развесистая клюква** 'вігадка, що видається за реальність' також вживається тільки в російській мові: *Грешники и Патриарший пруд! Это почище "развесистой" клюквы, думаю* (В. Гиляровский). Створення образу широкогалузої журавлини приписують А. Дюма-батькові (1802-1870), що описував життя в Росії після своєї подорожі туди [4, с. 122]. Очевидно, під впливом сполучення **развесистая клюква**, під якою ніби сидів письменник, відпочиваючи під час своєї подорожі по Росії, виникла ще одна власне російська ФО **вот так клюква!** 'вираз подиву': – *Я сдуру-то не разобрал, думал – это мой Досифей, да и ляпнул: "черта!" оглянулся, хватъ – пристав. Вот так клюква!* (С. Подьячев).

Власне українськими і власне російськими є ФО, у складі яких наявний компонент-географічна назва. Дуже високу на зріст людину в Україні називають **верствою келебердянською** (від назви містечка Келеберда на Полтавщині), **верствою чугуївською** (від назви міста Чугуїв на Харківщині), **верствою пирятинською** (від назви міста Пирятин на Полтавщині): *Ану прилізь! – Турн одвічає, – келебердянская верства! Як б'ю я – брат твій тее знає. Ходи, тобі вкручу хвоста* (І. Котляревський), в Росії – **верстой коломенской** (від назви міста Коломна в Московській області): *Таня за этот год так пошла в рост, что было ясно – для балета она потеряна. "Ну, куда такую версту коломенскую на сцену!" – думала Анна Ивановна* (В. Панова).

До власне українських і власне російських ФО належать і такі, що утворилися шляхом фразеологізації українських і російських крилатих висловів: <a> **ларчик просто открывался** 'справа зрозуміла і не потребує довгих роздумвань': *Даже иностранные кабинеты встревожились деятельностью Бодрецова, спрашивают: – Да откуда ты, братец, всё знаешь? – Угадайте! – говорит. – А ларчик просто открывался: вёл Афанасий Аркадьевич дружбу с камердинером князя Откровенного: из этого-то источника всё и узнавал* (М. Салтыков-Щедрин). Ця ФО походить від аналогічного виразу І.А. Крилова, вжитого в байці "Ларчик" (1808 р.) [4, с. 13].

Цікаво, що деякі власне російські ФО, утворені шляхом фразеологізації крилатих висловів, запозичені українською мовою. Так, наприклад, через переклад роману О.С. Пушкіна “Евген Онегін” ввійшла в українську мову ФО з **корабля <та> на бал** ‘відразу, без затримки’: – *Вчора приїхали та й знову в дорогу? А хто буде сталь катать? – Підмінимо. – Отаке! З корабля та на бал. – бурчав Радивон* (В. Кучер). З творів О.С. Пушкіна, зокрема з трагедії “Борис Годунов”, запозичений українською мовою і вислів **не мудруючи лукаво** ‘без надмірних роздумувань’: *У селі Батурине Херсонської губернії, в сім’ї сільської голоти 9 травня 1880 року народився хлопчик, якого місцевий священик назвав не мудруючи лукаво точно за святцями Єніфаном* (Газ).

Вираз **пішла писать губернія** висміював бюрократизм царського апарату і спочатку мав значення ‘губернські установи, їх чиновники почали нескінченну переписку з якоїсь справи’. У переносному ж значенні його вперше вжив М.В. Гоголь у поемі “Мертві душі” (1842 р.) [4, с. 115]: *На балу почтмейстера, капітан-исправник, дама с голубым пером --- – всё поднялось и понеслось –. Пошла писать губерния!* – *Проговорил Чичиков* (Н. Гоголь). Згодом вираз був запозичений українською мовою: *Зимовий сезон 76-77 р. служив в Сімферополі, там довелось драматичній трупі перелицюватись в опереточну, бо зорганізувалась дирекція із місцевих театралів, виписали опереточну артистку, пошили костюми, і пішла писать губернія* (М. Кропивницький).

Серед запозичень власне українських ФО в російській мові, і навпаки, знаходимо не тільки фразеологізовані крилаті вислови, але й інші ФО. В російській мові прижилася українська ФО **як дурень з писаною торбою** ‘приділяючи надмірну увагу комусь, чомусь’: – *Что вы носитесь с вашей селёдкой как дурень с писаной торбой?* (М. Шолохов); в українській – російська ФО **дразнить гусей** ‘викликати злість, роздратування у когось’: *І привезли вони з собою нового кандидата на голову колгоспу. В.І. Гаврилюк, либонь, щоб не дразнити гусей, свою кандидатуру зняв* (Газ).

Слід сказати і про те, що цілий ряд ФО автори словника “Опыт этимологического словаря русской фразеологии” [4] вважають власне російськими (див., наприклад: **кров из носу** [4, с. 70], **непочатый край** [4, с. 91], **отводит душу** [4, с. 101], **переливать из пустого в порожнее** [4, с. 104], **рукой подать** [4, с. 126] та ін.), хоч мовна практика засвідчує їх активне використання і в українській мові та які аж ніяк не можна вважати запозиченнями з мови російської (пор. вживання в українській мові ФО: **<хоч> кров з носа** ‘незважаючи на будь-які труднощі, обставини (зроби, виконай та ін.)’: *За останній місяць не видали Райкові в пору жалування, а гроші – хоч кров з носа – треба послати синові в гімназію* (С. Васильченко); **непочатий край** ‘дуже багато’: *В одному Кам’яному Броді непочатий край роботи* (В. Земляк); **відводити (одводити) душу** ‘знаходити заспокоєння у відвертій розмові’: *Відчув [Левко] – не хочеться чомусь розмовляти з Михайлом. Скільки мріялось одвести душу з кимось рідним в розмові, викласти свої сумніви і вагання, а от приїхав друг і не виходить розмова* (З. Мороз); **переливати з пустого в порожнє** ‘повторювати те саме, ведучи непотрібні або пусті розмови’: *Фрази лились, зчіплювались, і він переливав з пустого в порожнє, говорячи те саме, тільки іншими словами* (І. Нечуй-Левицький); **рукою подати** ‘зовсім близько’: *Від Сімферополя до Євпаторії рукою подати* (Ю. Збанацький та ін.).

Серед власне українських і власне російських ФО зустрічаються і такі, в яких у компонентному складі наявні архаїзми чи діалектизми. Такою є українська ФО **перепастися на смик** ‘дуже виснажитися, схуднути’: *Уздівши чоловіка, Олена обривала спів і починала докоряти, що він, Марко, і не обідав, і не вечеряв, і забувався за жінку, і сам перепався на смик* (М. Стельмах). В академічному “Словнику української мови” в 11 т. слово **смик** взагалі не фіксується, у словнику Б. Грінченка воно зафіксоване, причому вирізняється аж п’ять його значень [1, с. 157], але жодне з них не можна використати в нашій ситуації. Очевидно, слово **смик**, наявне в компонентному складі ФО **перепастися на смик**, діалектного походження і вжито в значенні **сухар**.

Подібні ФО активно функціонують і в сучасній російській мові. Такою є полісемічна ФО **благим матом**, що має значення: 1) дуже голосно: *При виде обильного кровотечения Фелькель совершенно потерял голову и заревел благим матом, зажимая руку Фуляровым платком* (А. Фет); 2) дуже швидко: *Тогда госпожа схватила с ноги башмак и не преминула бы разбить оным у бедной мусы ящик с разумом, если бы сия благим матом не убралась со двора* (Н. Новиков). У компонентному складі цієї ФО наявне не лише слово **мат** ‘голос’, що давно вийшло з ужитку в російській мові, але й архаїчне значення слова **благой** ‘сильний’, що збереглося, як твердить М.М. Шанський, в окремих діалектах російської мови [3, с. 70].

Тільки в складі ФО **давать стрекача** вживається російський архаїзм **стрекач** ‘бич, гостра жердина для поганання скота’, утворений від дієслова **стрекать** ‘вдаряти бичем’. Зараз ФО **давать стрекача** має значення ‘поспішно тікати’: *Кусты раздвинулись и два мальчугана, настороженные, как любопытные синички, готовые каждую минуту сорваться и давать стрекача, осторожно, держась за руки, стали подходить к нему* (Б. Полевой).

Висловлені вище міркування дозволяють зробити висновки:

1. ФО будь-якої мови, у т. ч. української та російської, можуть відображати національні особливості своїм фразеологічним значенням, окремими компонентами, своїми прототипами – генетично вільними словосполученнями;

2. Безпосередньою причиною існування фразеологічних еквівалентів в українській, російській та ін. мовах є певна універсальність категорій мислення людини, спільність людського досвіду;

3. Національно-культурна семантика ФО української і російської мов (як, власне, й інших мов) відображає особливості географічного положення, політичного й економічного устрою, національних культур, звичаїв і побуту, дає можливість отримати якомога повніше уявлення про багатовікову історію українського і російського народів.

Література:

1. Словарь української мови: В 4 т. / Зібрала ред. журн. «Кієвская Старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко: Репринтне видання. – К.: Лексикон, 1996. – Т. 4. – 563 с.
2. Фелицына В.П., Мокиенко В.М. Русские фразеологизмы: Лингвострановедческий словарь / Под ред. Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова. – М.: Русский язык, 1990. – 222 с.
3. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – 3-е изд., исправл. и доп. – М.: Высшая школа, 1985. – 231 с.
4. Шанский Н.М., Зимин В.И., Филиппов А.В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М.: Русский язык, 1971. – 250 с.
5. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.